

ՅՈՒՇԱՊԱՏՈՒՄ

Ճանիկ գիւղէն Սալմաստ տանող ճամբուն ծածկուած էր ձիւնով: Խոճապն ու իրարանցումը ժողովուրդին՝ անըմբռնելի էր, իրարմէ քայլ մը աւելի առաջ անցնելու լուռ մրցակցութիւն մը կար կարծես: Երեկոյ էր, Մարտի ցուրտ երեկոներէն մին: Ճամբուն ղուգահեռ կը խշար գետակ մը, հեռուէն կը լսուէր շնագայլերու ռանոցը, իսկ աստղերը, իջած լեւներու պարիսպներուն, կը պսպլոյէին տխուր քաղցրութեամբ:

Կէս գիշեր էր: Հակառակ ծանր խոնջէնքին, ոչ ոք կը քնանար: Յանկարծ լեռներու փէշին՝ խոշոր բոց մը իր գունազեղ հասակով կը բարձրանար օդին մէջ: Այժմ ոչ ոք կ'ուզէր մարել զայն, բոլորն ալ տաքնալ կ'ուզէին: Կարաւանը առաջնորդող կամաւորները արդէն կէս ժամ առաջ մեկնած էին դէպի Կոտու, Բրտապետ Սմկոյի բերդը: Դիմացը, բլրակներու շարք մը, թանձր ձիւնի շերտով մը կը ծածկէր ճամբան, որուն վրայէն ոչ խառնեալ հօտի մը նման կը յառաջանար ժողովուրդին կարաւանը: Անոնք կը քալէին փոշեմոյն տրամուրդով, անոնց դէմքերուն՝ տառապանքի գորշ իմաստութիւն մը, նման մեր հազարամեայ վանքերու քարերուն:

Դետափի եզրին կ'երկարէր ճամբան, որ առաջ նեղ և անանցանելի էր, այժմ տակաւ կը բանար իր աղեղը: Հետեակ զինուորներ կարաւանի երկու կողմերէն կը քալէին: Մայր մանուկ արեւու ճառագայթներուն հետ կը հասնէինք անմարդաբնակ գիւղ մը՝ ուր զինուորներ տեղաւորուած էին, իսկ ժողովուրդը գետակի եզրերին կը նստէր գիշերելու:

Արեւածագին, Կոտուի կիրճին բարձրահայեաց բլուրներուն կատարները կ'ոսկեզօծուէին: Ճամբան տակաւ կը նեղանար, աւելին՝ խոշոր քար մը գլորուած գոցած էր ճամբան: Բոլորի դէմքին արտայայտութիւնը կը փոխուէր, հաւանաբար կոյր գիպուածի մը արգիւնքը չէր այս: Ժամ մը վերջ, հրացաններու ձայն-

նէն կը թնդար սարն ու ձորը, սպասուած կռիւը սկսած էր արդէն: Յառաջապահ զինուորները, կեցած լեռներու թաքստոցներուն մէջ, կատաղիօրէն կը կռուէին կողոպուտի եկած Բիւրտեհու դէմ: Համբարձուեան, Մելքոնեան, Գրիգոր և Լեոն կեցած էին ժողովուրդի անցքին, զինուած տղամարդիկ լեռ կը հանէին: Թշնամին կը գտնուէր Սալմաստ-Խոյ ճամբաներու բաժնուած տեղի բլուրներուն վրայ: Ժայռերու կատարէն, ձորամէջ գտնուող ժողովուրդին վրայ դժոխային կրակ կը տեղար: Սալմաստի ճամբան ու նենալու համար, անհրաժեշտ էր որ անցնէին Կոտուի գետը, որ գարնան ձիւն հալէն յորդած՝ կը թաւալէր կատաղօրէն:

Գիշեր էր արդէն երբ գետեզերք հասանք: Բարեբախտաբար, երկու կառքեր խրած էին գետի ջուրին մէջ, Կոտուի ու գետին կատաղի հոսանքը: Հայրս զիս շալկած և երկու ձիերու սանձէն բռնած՝ անցաւ գետը, յետոյ ձիերը ինձի յանձնած՝ վերադարձաւ մեծ մայրս և մայրս բերելու համար: Կռիւր կը շարունակուէր երկուստեք, հաւասար կատաղութեամբ: Թալանի և կոտորածի ախորժակ և ինքնապաշտպանութեան բնազդ դէմ դէմի էին: Կամաց կամաց գիշերը կը խորանար, և այդ խառնարին մէջ հրեղէն լեզուներու նման մուլը կ'ակօսուէր հրազեններու բերաններէն ժայթքող բոցերէն: Առաւօտը վերջապէս կը բացուէր և երկինքը կը գունամառէր քաղցր ծիրանիով, որուն քղանցքները ծաւալելով կը լուծուէին մանիշակագոյն և գորշ ծփանքներուն մէջ: Արեւը յամբօրէն կը բարձրանար ամպերու շառագոյն կոհակներու գիրկը, որուն հրեղէն գունդը կարմիրով շաղախուած կը բացուէր արիւնով ներկուած զոհերու դիակներուն վերև:

Առաւօտ էր: Շատախցի Թովմաս Գալուստեանի առաջնորդութեամբ կը շարունակենք մեր ճամբան դէպի Սալմաստ: Իրիկուան դէմ հասանք Եղտիքէնտ պարսկական գիւղը: Ժողովուրդը յոգնած՝ փրուած էր գիւղին մէջ և առանց թշնամիի մօտիկութեան կարեւորութիւն տալու, չորս կողմ կրակներ վառած կը տաքնար: Մահէն մազապուրծ, յոգնած և անօթի, թոն-

բառան մը առջև զգայազիրկ կը պառկինք: Այժմ մօտ ենք արդէն պարսկական սահմանին: Հոս են Զիւլամէրիկի Ասորիները իրենց Մարշիմոնով:

Առջևնիս այժմ կը տարածուի Սալմաստի բարերեր դաշտը, իր գեղեցիկ ու ծառաշատ գիւղերով: Ճամբու աջ և ձախ պարզուած հացահատիկներու կանաչ արտերը և պաղաւից պարտէզները դառն յիշատակներ կ'արթնցնեն միտքերու մէջ անոնց՝ որոնք իրենց դրախտը ձգած թշնամիին, կը հեռանային իրենց այգիէն, արտէն և ստացուածքէն: Հաղիւ ժամուան մը տարածութեան վրայ կ'երևար Տիլիման քաղաքը, իր աջ ու ձախ փռուած գիւղերով: Հոս էր որ զօրավար Անդրանիկ իր կամաւորական զօնախումբով 1915ին ջարդեց զոսոք իրաւի փաշայի բանակը, ազատագրելով Վասպուրականը: Գիւղերը մօտ էին, կարիք չկար աճապարհուել: Յետոյ, հայրս 1915ի նահանջին ծանօթ էր արդէն Սալմաստի գրեթէ բոլոր գիւղերուն: Փոխանակ Հաւթըւանի շուրջ գեղերէն, հակառակ մեր յոգնութեան, Սառնա գիւղը տարու մեզի: 1915ին հոն մնացեր էինք և այդ օրերու մեր բնակած տունը տակուն պարսպ կը մնար:

Սալմաստ, գաղթական ժողովուրդը հիւրասիրեց մինչև Յունիսի սկիզբը: Թուրքերը այս անգամ ևս Վասպուրականէն գաղթողներուն հետամուտ եղան: Ունեցանք քանի մը կռիւներ: Երկար ձգգձգումներէ յետոյ, որոշուեցաւ ճեղքել ճակատը և անցնիլ կովկաս: Սակայն անկարելի եղաւ և երկու մոմիսներ յետոյ, կովկասի փոխարէն մեկնեցանք Ուրմի, մեզի հետ տանելով Սալմաստի Ասորի բնակչութիւնը:

Մայրամուտ էր: Ամենուրեք կը հնչէր զինուորական մօրմնի որոշումը: Ճեղքանջ դէպի Ուրմի: Այս յայտարարութեան վրայ սկսող ողբն ու կոծը, իրարանցումը ժողովուրդին, վեր էր ամէն նկարագրութենէ: Այդ վայրկեաններու զարնուածքը միայն ականատես մը կրնար զգալ: Ուրիշներու կարգին, հայրս ալ կը թամբէ ձիերը և կը խառնուինք նահանջող ժողովուրդին: Գիշեր էր: Սալմաստի ամբողջ բնակչութիւնը, իւրաքանչիւրը իր գիւ-

ղէն սկսած, կու գար խառնուելու մեկնողներու կարաւանին, ստեղծելով խայտաբղետ ծով մը մարդերու:

Յունիս 6ի առաւելան, մեղմանուչ հովերով զովացած, յոգնած կարաւանը կը հասնի կութչի ծառազարդ բայց անմարդաբնակ գիւղը: Զո՛ւր, Զո՛ւր, կը մըմընջէին բոլոր շրթները: Հակառակ քաղցին և յոգնութեան, բոլորն ալ առուակի ամիին կը շարուին, անցընելու իրենց ծարաւը: Ժամ մը վերջ դաշտի մէջն ենք արդէն: Զախ կողմէն կ'երևի Ուրմիոյ կապուտակ լիճը, իսկ դիմացինս բարերեր դաշտերը՝ իրենց կանաչազարդ գիւղերով: Ճամբան ուղիղ է և փոշոտ, որու պարանին վրայ կը յառաջանայ կարաւանը: Արեգակին մայր մտնող ճառագայթներուն հետ կը հասնինք Սահաթլու գիւղը:

Երեկոյ է: Հայերէ և Ասորիներէ կազմուած խառն խումբ մը թաղմութիւն մը լեցուած էր Սահաթլու գիւղն ու շրջակայ այգիները: Հոս վիճարար մը պակաս՝ ծանր կը աքայ: Իր շուրջը հաւաքուած սիրելիներու արցունքին տակ, հոն, հիւանդ մը կը մաքառի մահուան դէմ: Անդին՝ խեղճ կին մը, ծառերու ետին կըծկըւած, կը գալարուի երկունքով, լոյս աշխարհ բերելու նոր էակ մը, խառնելու զայն օրերու տառապանքին: Կէս գիշեր էր, և հակառակ յոգնութեանս, աչքերս չէին գոցուեր: Յանկարծ մեղմ բայց խիստ տխուր «Տէր ողորմեալ»ի լացախառն ելեւէջները ականջիս հասան: Խաղողի թուրքերու առուի ակօսին մէջ ծունկի եկած, երեսը դէպի աղօթարան, կին մը կու լար ու կ'աղօթէր:

Կէսօր է: Երկու օրէ ի վեր գրեթէ բան մը կերած չենք: Հայրս քաղաք երթալու կը պատրաստուի, քիչ մը ուտելիք գնելու համար: Ես հօրս ձեռքէն կախուած, իրեն ընկերանալ կ'ուզեմ: Քաղաք կը մտնեմ, ողորմելի տեսարան: Նուկան ամբողջապէս փակ է, Պարսիկները զրեթէ չեն տեսնուիր: Գաղթականներու հոծ բաղմութիւնն է որ կը կենդանացնէ կիսով կործանած քաղաքը: Հատ հատ հաղիւ կը տեսնուին քուրջներով փաթթուած սև և կլոր գլխարկներով Պարսիկներ, ամբողջովին կեղտի մէջ կորսուած: Ասորական

առժամեայ տիրապետութիւնը սարուկի կնիք մը դրած է այս երբեմնի չէն ու բազմամարդ քաղաքին վրայ:

Ուրմեցի Հայ մը քանի մը ծուռ ու մուռ փողոցներէ անցնելով առաջնորդեց հայրս մեծ դրան մը առաջ՝ զօր հրելով բացառ: Հազիւ մէկ քայլ լայնութիւն ունեցող երկար ու նեղ փողոց մըն էր: Փողոցի ձախակողմեան պատին տակ ծալլապատիկ նստած էին Պարսիկները, իրենց շարժական խանութներուն առջև: Անոնցմէ մին, մորթուած կովի մը առջև կանգնած, մեծ դանակով մը կը խաղար միսին հետ, Պարսկերէնով զօղելով անոր համն ու իւղերը: Ուրիշ մը, ամանով մը մածուըն առջևը առած, կը խառնէր և զովքը կը հիւսէր իր բացառիկ մածուներն: Բիշ մը անդին, քոսոտ պատանի մը, կրակարան մը իր առջև դրած, թոքի և փայծաղի կտորներ կը խորովէր, ժանգոտ երկաթի վրայ շարած: Պատին քով կին մը, սև օւրօւնով մը ծածկուած, ամանով ոռոպ կը վաճառէր: Մեծ էր հացի պակասը: Սովմաստի խուճապը այնքան անակնկալ եղաւ որ շատ քիչեր հնարաւորութիւն ունեցան քանի մը օրուան ուտելիք վերացընել: Հիմա ամբողջ գաղթողները փողոցին կած հաց ճարելու կը հետամտին: Պարսիկները իրենց վախէն դուռներնին անգամ չեն սեղեր բանալ:

Կ Ի Ի Ի Ն Ե Ր

Յունիս 9ին, անվերջ գոռացող թընդանթները յայտնապէս ուրախացուցեր էին Ուրմիոյ Պարսիկները, որոնք մօտալուտ ապագային գերութենէն ազատուելու յոյսերով կ'օրօրուէին: Անոնք արդէն մեծ վարպետութեամբ հաղորդակցութեան մէջ էին թշնամիին հետ, անոր հաղորդելով հարկ եղած տեղեկութիւնները: Բաղաքին արեւելեան կողմը կատաղի կռիւ կար, թշնամին քանի մը ժամ միայն հե-

ռու էր քաղաքէն: Մերինները սակայն գերազոյն թափով կը նետուին թշնամիին վրայ, զինուած թնդանթներով և դընդաժիւրներով, որ այլայլած կը փախչի: Մերինները կը հետապնդեն մինչև Հայտէրապատ, երբեմնի Ռուսական ծովային մեծ կայանը: Այժմ, շնորհիւ կռոււողներու հերոսութեան, թշնամին կը նահանջէ և կը հեռանայ: Ասոր վրայ Հայ և Ասորի զինուորական մարմիններ Յունիս 12ին, երկարատև նիստէ մը յետոյ, կը յայտարարեն թէ առայժմ գաղթը յետաձգուած է: Մինչ մէկ կողմէն գաղթի յետաձգման յայտարարութիւնը պատերաւն կը փակցուէր, միւս կողմէն կ'ընարուէր գաղթ կազմակերպող մարմին մը, որուն պարտականութիւնը պիտի ըլլար զինուորական փոխադրութեանց միջոցներ կազմակերպել, պարէն պատրաստել և նման գործեր կարգադրել: Գաղթողներու դուռնիները սակայն անմխիթար էր. ուտելիքի տալնապ կար: Այս աղէտը քիչ մը մեղմելու համար, Ուրմիոյ Ամերիկեան միսիոնար և միւսնոյն ատեն փոխ հիւպատոս Տքթ. Շէտը կը բանար իր չամիչներու բաղամթիւ պահեստներու դռները, ժողովուրդին բաժնելու համար:

Այդ օրերուն, Սովմաստի կողմէն թնդանթներու ձայներ կը լսուէին: Յունիս 20ին Ուրմի կը հասնէր Անդրանիկի բանակէն զինուոր մը, որ բաւական տեղեկութիւններ կու տար կովկասի մասին, թէ Անդրանիկ իր բանակով եկած է Ջուլֆայ և մտադիր է այս կողմերը գալ և Անգլիական բանակին միանալ: Սակայն գժուարութիւններ շատ էին, և երթալ Անդրանիկին միանալու հարցը խնդրական կը դառնար: Ընդհանուր կարծիքը այն էր սակայն, որ շարունակուէր նահանջը, երթալ միանալու Անգլիացիներուն, որոնք եկած Սաին կալա հաստատուած էին:

(Շար.՝ 4)

Ե.